

# Ambacht en huishouden in transformatie

*De strategieën van een Zuidnederlandse koperslager in de twintigste eeuw: een casus met methodologische verkenningen*

*Gerard Rooijackers & Renate van de Weijer*

---

“Werk is ondeugdelijk en waardeloos”, zo krabbelde ambachtsman Jan de Kievit uit het Noordbrabantse Heeze in 1964 op een rekening van een plaatselijke concurrent wiens opdracht hij had moeten overnemen. Deze ontboezeming is, zoals zal blijken, tekenend voor de ambachtelijke beroepstrots van deze man. Zijn bedrijfsvoering, die nauw verweven was met de plaatselijke samenleving, staat centraal in deze bijdrage. De nadruk ligt in dit artikel evenwel niet zozeer op de economische aspecten van het ambacht, maar veeleer op de sociale en culturele elementen. Wat betekende het om koperslager te zijn?

Het gedrag van deze kleine zelfstandige ondernemer is geplaatst in het bredere kader van de ambachtscultuur. Alhoewel in Nederland op dit gebied nog nauwelijks onderzoek is gedaan, is er in de internationale etnologische literatuur, vooral in Duitsland en Groot-Brittannië, sprake van een zekere traditie. Bij wijze van historiografische en methodologische introductie wordt hier een overzicht gegeven van de huidige stand van zaken op dit gebied met aandacht voor sociaal-economische, technische en culturele aspecten. Vervolgens wordt op basis van veldwerk en archiefonderzoek een casus gepresenteerd, namelijk de ‘koperslagerij’ van Jan de Kievit (1917-1992) te Heeze. Aan de hand van dit specifieke geval worden een aantal methodische aspecten nader getoetst en uitgewerkt.<sup>1</sup>

## **I Methodische verkenningen van moderne ambachtscultuur**

“Das Gesamtbild der Arbeits- und Geräteforschung im volkskundlichen Sinne ist in den Niederlanden wohl nicht viel anders als in den meisten anderen Ländern”. Met deze woorden begon de toenmalige directeur van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, A.J. Bernet Kempers, in april 1967 zijn rede bij gelegenheid van het congres van de ‘Kommission für Arbeits- und Geräteforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde’. Bernet Kempers zette vervolgens uiteen dat er in Nederland meer belangstelling bestond voor de ‘geestelijke volkskunde’ dan voor de (bestudering van) realia. De aandacht die aan deze materie werd geschonken, was vooral afkomstig van economen en sociale wetenschappers. Historisch geïnteresseerde technologen – genoemd wordt R.J. Forbes – bestudeerden de geschiedenis van de techniek in alle tijden en in de gehele wereld, maar verrichtten geen detailonderzoek waarin bijvoorbeeld boeren en ambachtlieden figureerden. Bovendien hielden zij zich in de eerste plaats bezig met technologieën in plaats van mensen. “Man soll aber schon dankbar sein”, aldus Bernet Kempers, “daß es in der Technologie, die ihrem Wesen nach mehr zum Gegenwärtigen hin orientiert ist, überhaupt historisch denkende Leute gibt”.

In de discussie die zich na de voordracht ontspon, bekritiseerde Wilhelm Hansen, directeur van het Lippisches Landesmuseum in Detmold, de werkverdeling zoals die destijds in Nederland bestond. Het Nederlands Openluchtmuseum rekende van oudsher de bestudering van realia tot zijn taak en het Volkskundebureau van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, onderdeel van wat later het P.J. Meertens-Instituut zou heten, hield zich vooral bezig met 'geestelijke' volkscultuur, zoals gebruiken en orale tradities. Op Hansens vraag of er aan de Nederlandse universiteiten *überhaupt* volkskundige *Realienforschung* werd bedreven, zette Bernet Kempers uiteen dat de situatie in Nederland bij gebrek aan een ordinariaat in de volkskunde niet bepaald gunstig was. Aan de Katholieke Universiteit Nijmegen was weliswaar de voormalige directeur van het Arnhemse openluchtmuseum, Winand Roukens, als lector werkzaam, maar deze behandelde geen ergologische thema's.<sup>2</sup>

Anno 1993 heeft deze schets in grote lijnen weinig aan geldigheid ingeboet, zij het dat de studie van materiële cultuur vanaf het begin van de jaren '80 aan het P.J. Meertens-Instituut meer structureel ter hand is genomen met het opzetten van een databank met boedelbeschrijvingen. In het buitenland, met name in Duitsland, staat de ambachtsgeschiedenis en *Handwerkerkultur* volop in de belangstelling. Men verkent er nieuwe wegen en methoden om beter greep te krijgen op leven en werk van ambachtslieden. We zullen nagaan welke vraagstellingen met betrekking tot het thema 'ambacht' worden bestudeerd en welke kwesties onderbelicht zijn gebleven. Het is niet de bedoeling om hier een volledig historiografisch overzicht te geven. Het betreft veeleer een ethnohistorische verkenning van ambachtscultuur.

Leven en werk van ambachtslieden worden volgens Kaufhold gekenmerkt door drie aspecten, te weten 1) beroepsuitoefening als middel om in het bestaan te voorzien, 2) specifieke bekwaamheid en technische vakkennis en 3) een overwegend handmatige productie.<sup>3</sup> Dit laatste aspect, waarmee het ambacht doorgaans wordt onderscheiden van de industrie, vervaagt echter naarmate de ambachtsman meer gebruik maakt van machines. Op zoek naar een beter afbakeningscriterium hanteert men ook wel de mate van kleinschaligheid als norm. Hierbij past men in historische studies in feite dezelfde criteria toe die in nijverheidsverzichten van de toenmalige overheid werden gebruikt.<sup>4</sup>

In de wetenschappelijke literatuur over arbeid in het verleden kunnen we in grote lijnen drie verschillende interessegebieden en onderzoeksperspectieven onderkennen. Zo zijn er onderzoekers met een overwegende belangstelling voor de sociaal-economische constellatie en dynamiek. Anderzijds kennen we een geschiedschrijving waarin vooral de technische ontwikkelingen centraal staan. Tenslotte zijn er onderzoekers die de culturele aspecten van het ambacht, geplaatst in de context van de maatschappelijke samenhang, als studie-object hebben gekozen. In dit inleidende methodische deel zullen we ons niet beperken tot het ambacht van de koperslager, maar ook voorbeelden geven uit andere domeinen, zoals de houtbewerking. Indien we uitsluitend de literatuur over koperbewerking als uitgangspunt zouden nemen, dan krijgen we een wat mager onderzoekskader.<sup>5</sup> Daarbij komt dat de meer structurele vraagstellingen met betrekking tot een bepaald ambacht veelal *mutatis mutandis* ook geldig zijn voor een andere stiel.

### *De sociaal-economische onderzoekstraditie*

Het handwerk geldt als een van de bedrijfspvormen die karakteristiek waren voor het pre-industriële tijdperk en bij de overgang naar machinale en fabrieksmatige produktie aan betekenis inboetten. De meeste historische studies over ambachten behandelen een tijdvak van vóór 1850. De omschrijving 'ambacht' is hier eigenlijk te specifiek aangezien doorgaans vooral het thema 'arbeid' centraal staat. Hieraan is in de sociaal-economische historiografie de afgelopen decennia veel aandacht besteed. De specifieke interesses gelden met name onderwerpen als *transformatie* (van gebonden arbeid naar een vrije arbeidsmarkt) waarbij onder meer aandacht is besteed aan het uiteenvallen van het ambachts- en gildewezen; tijdelijke of permanente *mobilititeit* en *mobilisering*, dat wil zeggen geografische verplaatsing naar andere arbeidsmarkten in dezelfde dan wel in een andere functie; *segmentering* van de arbeidsmarkt op basis van regionale herkomst, scholingsgraad, duur van de arbeidsrelatie en sekse; *prijsvorming* waarbij vooral loonhoogte, levensstandaard en arbeidsproductiviteit aan bod komen; *werkgelegenheid* en *werkloosheid* waaraan *gezondheidszorg* nog kan worden toegevoegd; *regulering* van (segmenten van) de arbeidsmarkt door overheden of semi-overheden zoals gilden.<sup>6</sup> Duidelijk is dat het oudere historische onderzoek naar het wel en wee van de diverse ambachten plaats heeft gemaakt voor een nieuwe, meer sociaal-thematische benadering, analoog aan maatschappelijke kwesties die vanaf de jaren '70 sterk leefden (rol van de vrouw, sociale voorzieningen, onderwijs). In deze bijdrage pleiten we niet voor een terugkeer naar de traditionele ambachtsgeschiedenis, maar demonsteren we de mogelijkheden van een geïntegreerde historische en etnologische analyse van leven en werk van (individuele) ambachtlieden en hun huishoudens. Daarbij kunnen sociaal-economische aspecten niet los gezien worden van technische en culturele factoren die de creatieve strategieën en handelingsmogelijkheden van deze kleine zelfstandige ondernemers bepalen.

Onderzoek naar ambachtelijke beroepen in middeleeuwse en vroegmoderne steden levert op de vraag wie wat produceerde doorgaans een tamelijk eenduidig antwoord. De overgeleverde archivalische bronnen van ambachtsgilden verschaffen inzicht in de specifieke afbakeningen tussen verwante beroepsgroepen als timmerlieden, meubelmakers en houtdraaiers. Zijn er ledenlijsten bewaard gebleven, dan is het bovendien mogelijk een indruk te krijgen in hoeverre de gildemeesters hun gelederen gesloten hielden dan wel aanwas van buiten hun eigen netwerk toelieten. Dit gegeven kan weer een aanwijzing vormen voor de mate van maatschappelijke druk die op een bepaald beroep werd uitgeoefend. De niet-georganiseerde ambachten op het platteland zijn tot ongeveer 1800 veel moeizamer af te bakenen. Almanakken, adresboeken en belastingkohieren kunnen een indruk geven van het aantal bedrijven per gemeente en eventueel van de bedrijfsgrootte. Studies over plattelandsnijverheid zijn in het algemeen echter schaars. Onderzoekers toonden vooral belangstelling wanneer de betreffende ambachten een economische betekenis hebben gehad die ver boven de lokale voorziening uitging. Zo bestaan er voor Noord-Brabant goede studies over de klompenmakerij maar bijvoorbeeld niet over de meubelmakerij.<sup>7</sup>

Ook de produktieverschillen tussen ambachtslieden onderling zijn tot op heden onderbelicht gebleven. Zo kan het zinvol zijn om bijvoorbeeld de produktie van stedelijke en rurale ambachtslieden met elkaar te vergelijken. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de urbane houtbewerkers hadden hun collega's van het platteland doorgaans een meer gevarieerde produktie. Daar maakten timmerlieden niet alleen meubels, maar ook deuren, kozijnen, trappen en andere huisonderdelen. Kasboeken van timmerlieden maken daarnaast bijvoorbeeld vaak melding van kleinwerk zoals het inlijsten van prenten en het maken van speelgoed. Al naar gelang van de graad van 'niet-gespecialiseerd-zijn' en de lokale of regionale aanwezigheid van gespecialiseerde collega's zoals wagenmakers, werd hun ook het vervaardigen van houten troggen en landbouwwerktuigen (althans de houten onderdelen daarvan) toevertrouwd. Dit ruime assortiment van werkzaamheden zal, evenals bescheiden agrarische nevenactiviteiten, in de meeste gevallen noodzakelijk zijn geweest om verzekerd te zijn van een regelmatig inkomen. Weinig is bekend over wat de ambachtslieden zelf van deze variatie aan werkzaamheden vonden en welke bezigheden zij bij voorkeur verrichtten. Gespecialiseerde bedrijven namen vanaf het begin van de twintigste eeuw steeds meer taken van de plaatselijke ambachtslieden over, zoals het vervaardigen van meubels, specifiek huisraad en doodskisten. Het is overigens best mogelijk dat de geringe specialisatiegraad bevorderlijk was voor de flexibiliteit van de landelijke ambachtslieden, zodat zij langer dan hun stedelijke collega's het hoofd boven water konden houden bij de toenemende machinale produktie.<sup>8</sup>

Wat de sociaal-economische aspecten van kopernijverheid en -bewerking betreft bestaat er nauwelijks literatuur.<sup>9</sup> Aangezien koperen voorwerpen een relatief lange levensduur hebben en zonder probleem vele malen gerepareerd kunnen worden, zal het aantal koperslagers in vergelijking met andere ambachten, zowel in de stad als op het platteland, relatief gering zijn geweest. In een kleine plaats zal een enkele koperslagerij voldoende zijn geweest om in de lokale en regionale behoefte aan nieuwe produkten en reparaties te voorzien. Naar het zich laat aanzien nam tegen het einde van de negentiende eeuw het aantal koperslagers toe als gevolg van de industrialisatie en mechanisering. Niet alleen nam het aantal metalen gebruiksvoorwerpen (bijvoorbeeld lampen en pompen) toe, ook de behoefte aan gespecialiseerd onderhoud en reparatiewerk groeide evenredig. Vraag en aanbod waren aldus niet statisch en dienen dan ook vanuit een dynamisch perspectief te worden bekeken.<sup>10</sup>

Kasboeken vormen een goede bron om de ambachtelijke bedrijfsvoering te achterhalen. Zo blijkt uit boekhoudingen van twintigste-eeuwse ambachtslieden dat de meest verrichte werkzaamheden uit reparaties bestonden. Het vervaardigen van nieuwe produkten, waar grotere winstmarges op behaald konden worden, werd als gevolg van de goedkope fabrieksprodukten onrendabel. Volgens Gitta Böth geldt hierbij de stelregel dat de hoeveelheid reparatiewerk omgekeerd evenredig is met de levensvatbaarheid van het ambachtelijke bedrijf en met de eer die de vakman met zijn eigen werk inlegt (de beroepstrots). Deze regel gaat vooral op in de twintigste eeuw, wanneer zich het einde van het ambachtelijke bedrijf langzaam maar zeker aftekent. Reparaties dienden doorgaans snel uitgevoerd te worden. Wagenmaker Fokkens maakt bijvoorbeeld melding van 'heftige woordenwisselingen' met

boeren in oogsttijd, als hun wagens niet op tijd klaar waren. In het algemeen is de attitude ten aanzien van kapotte gebruiksvoorwerpen tot in deze eeuw er een geweest van 'bewaren, voor het geval dat ...'. De kapotte voorwerpen, in het bijzonder die van metaal, werden veelal bij wijze van grondstof bewaard om ze indien nodig te kunnen gebruiken. Deze culturele praktijk van hergebruik hoeft niet te duiden op armoede: ook welgestelde huishoudens gebruikten gerepareerde voorwerpen en bewaarden versleten spullen.<sup>11</sup>

Duitse onderzoekers hebben vanaf het begin van de jaren '70 de particuliere kasboeken als belangrijke bron van informatie 'ontdekt'. Voordien werden deze slechts incidenteel geraadpleegd. Van een systematisch onderzoek naar deze bron was al helemaal geen sprake. Aangezien deze documenten zich veelal in particulier bezit bevonden, waren ze moeilijk traceerbaar en toegankelijk. Helmut Ottenjann van het Nedersaksische openluchtmuseum te Cloppenburg werd destijds tijdens veldwerk herhaaldelijk geconfronteerd met schriftelijke nalatenschappen van boeren en landarbeiders en herkende hun cultuurhistorische waarde. Toen duidelijk werd dat er zich nog veel van dergelijke bronnen in boerderijen en werkplaatsen van particulieren bevonden, begon men in Cloppenburg met het grootscheeps en systematisch verzamelen en toegankelijk maken van deze kasboeken. Hierbij diende het werk van de Deense onderzoeksgroep onder leiding van Bjarne Stocklund als voorbeeld. Het zou interessant zijn om als aanvulling op het onlangs verschenen overzicht van Noordnederlandse egodocumenten (in openbaar bezit) tot omstreeks 1800, een onderzoek te verrichten naar negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse egodocumenten en kasboeken in een bepaalde regio.<sup>12</sup> Ze zijn wellicht minder spectaculair, maar vormen een onmisbare bron voor de moderne ambachtsgeschiedenis.

Ten aanzien van werktijden kunnen we bijvoorbeeld constateren dat het werk in graanmolens tijdens het hoogseizoen veelal ten koste ging van de nachtrust van de molenaar. Consequenties daarvan komen evenwel nauwelijks aan bod. Wat dat betreft zou het wel eens interessant kunnen zijn om een onderzoek te doen naar de werksituatie van bakkers en bakkersknechten. Zij werkten immers altijd 's nachts. Dit betekent dat dit vak tot in een recent verleden, vergeleken met andere ambachten, een geheel andere sociale situatie met zich mee kon brengen. Lenger heeft bijvoorbeeld aangetoond dat de Düsseldorfer bakkersknechten tot in de twintigste eeuw deel uitmaakten van de huishouding van de bakker; ze werkten voor kost en logies. In andere ambachten was deze vorm van loon in natura al rond 1850 vervangen door geld, maar bij de bakkers had men een voorkeur voor personeel dat in het huis van de patroon verbleef en te allen tijde beschikbaar was. De veelzijdige relatie tussen werkgever en werknemer komt uitvoerig aan bod in het werk van Michael Sonenscher. Deze verhouding stond in het achttiende-eeuwse Parijs bijvoorbeeld grotendeels in het teken van het streven om de spanning tussen de voor een goede samenwerking wenselijke vriendschap ('intimiteit') en de onvermijdelijke anonimiteit van het winst maken te ondervangen. Groeiende produktiviteit betekende het inhuren van (meer) knechten. Na verloop van tijd kreeg men ten opzichte van dit, aanvankelijk vreemde, personeel niet alleen economische maar ook menselijke verplichtingen.<sup>13</sup>

Een vergelijkbaar onderwerp waaraan vooral in Duitsland steeds meer aandacht wordt geschonken, is de lichamelijke belasting die een ambacht met zich mee kan brengen. Zo moet bijvoorbeeld het gehoor van de smeden ernstig te lijden hebben gehad. Het Westfälisches Freilichtmuseum Hagen heeft in de zeisen-smederij een decibelmeter opgesteld die de vrijwel continue overschrijding van het aantal verdraagbare decibels signaleert. Ook in koperslagerijen was er, behalve schadelijke chemische stoffen en gassen, sprake van veel lawaai. Hoe gingen de ambachtslieden hiermee om en troffen zij maatregelen om hun gezondheid te beschermen? Volgens de fotodocumentatie van de Westduitse ambachtelijke meubelmakerij van Heinrich Wessels te Münster-Roxel kon deze ambachtsman zijn vlakschaafbank en freesmachine, die met een stationaire benzinemotor werd aangedreven, slechts afstellen door de drijfriemen met de *hand* van de schijven af te nemen. Een ander 'vergrijp' tegen de raadgevingen van vakverenigingen ter voorkoming van ongelukken was de avontuurlijke opstelling van het machinepark (werkbank, machines, motor en houtopslag bevonden zich in één ruimte) en de omstandigheid dat de uitlaatgassen van de aandrijfmotor hun weg naar buiten moesten vinden door een klein gat in de muur. Kortom, hier werd werk uitgevoerd in een situatie die voor een hedendaagse arbeidsinspectie volslagen ontoelaatbaar zou zijn, maar waarin de ambachtsman in kwestie destijds naar eigen voorkeur werkte. Nederlandse studies die zich bezighouden met veiligheid en voorzorgsmaatregelen op de werkplek, betreffen vooral situaties die extreem gevaarlijk waren dan wel een onmiskenbaar ziektebeeld opleverden, zoals bijvoorbeeld de omgang met electriciteit in industrieën en maatregelen om mijnwerkers te beschermen tegen silicose. Een enkele Nederlandse onderzoeker heeft zich in gedachten verplaatst in de stoffige en tochtige werksituatie in zaagmolens en zich gerealiseerd dat de voorkeur van veel houtzagers om met een ouderwetse handmatige zaagstelling te werken uit oogpunt van gezondheid zo gek nog niet was. Deze had bovendien het voordeel van een meer gevarieerde lichamelijke belasting.<sup>14</sup>

#### *De technische invalshoek*

De ambachtsgeschiedenis kan tevens benaderd worden vanuit een specifieke belangstelling voor techniek. De techniekgeschiedenis wordt vanouds in diverse disciplines bestudeerd (zoals de krijgsgeschiedenis en maritieme geschiedenis), waarbij vooral de techniek uit de innovatieve bloeiperiode van de Republiek centraal stond.<sup>15</sup> Aan de universiteiten die het afgelopen decennium zijn voortgekomen uit de technische hogescholen, zijn bovendien aparte studierichtingen ontstaan. Daar is de aandacht vooral gericht op de nieuwste tijd. Op dit moment wordt een zesdelige synthese uitgegeven over de *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*.<sup>16</sup> Het werk is in zekere zin 'opgehangen' aan een tweeledige kapstok, te weten processen van modernisering en technische ontwikkeling. Ondanks het feit dat deze termen enigszins finalistisch, reductionistisch en uitermate Eurocentrisch zijn, worden ze door de redacteurs van de *Geschiedenis van de techniek in Nederland* toch als centrale, richtinggevendende begrippen gehanteerd. Zij beroepen zich daarbij op recente studies van histo-

rici die (nog of weer) gebruik maken van deze termen.<sup>17</sup> De voorgestelde afbakeningen van modernisering en technische ontwikkeling zijn evenwel misleidend. Het gevaar bestaat dat een dergelijke techniekgeschiedenis zich vooral bezighoudt met de bestudering van glanzende BMW's. Men heeft dan weliswaar aandacht voor de wijze waarop zij zich door het minder verheven technische verkeer manoeuvreren, en hier en daar wellicht een deuk oplopen, maar in deze benadering van de techniekgeschiedenis blijft echter primair de vraag of ze al dan niet als 'winnaar' uit de bus komen. De eenvoudige Volkswagen wordt zijdelings gepasseerd en waargenomen, maar niet aan een tweede blik onderworpen. Er is kortom weinig aandacht voor de zogenaamde 'unzeitgemäßer Zeitgenosse', zoals de ambachtelijke meubelmaker die het om bepaalde redenen verkiest om tot 1960 ongemechaniseerd te blijven werken.<sup>18</sup> Zonder nu te pleiten voor een zoektocht naar het andere uiterste van de vooruitgang, namelijk naar de vanuit technisch en economisch oogpunt als 'prutsers' en 'losers' te kenschetsen 'technici', moet geconcludeerd worden dat er toch nog iets meer is onder de horizon. Daarbij komt dat een proces als 'traditionalisering' welbeschouwd in feite ook een vorm van modernisering kan zijn.<sup>19</sup>

Rainer Söntgen concludeerde tijdens een symposium te Münster in 1991 dat de talrijke Duitse studies met betrekking tot 'sterbendes Handwerk' naar het zich laat aanzien een concentratie van onderzoek naar weinig representatieve ambachtsbedrijven in de hand hebben gewerkt. Hij onderstreepte dan ook het belang van een analytische verslaglegging van de omstandigheden waarin en de strategieën waarmee deze bedrijven hebben kunnen overleven. De plaats die dergelijke ondernemingen in de samenleving innemen, moet telkens nauwkeurig worden vastgesteld.<sup>20</sup>

Door systematisch veldwerk te doen – waarbij interviews worden afgenomen met ambachtslieden, hun families, leveranciers en klanten in combinatie met audiovisuele middelen en archivalische bronnen – kunnen antwoorden worden gevonden op zeer uiteenlopende vragen. Het werk van Hinrich Siuts uit Münster, die met zijn studenten een uitgebreide inventarisatie en studie ondernam van ambachtelijke en agrarische gereedschappen in Westfalen, is van grote betekenis geweest voor deze onderzoeksrichting. De vragen die bij dergelijk volkskundig veldwerk worden gesteld, betreffen onder meer het arsenaal aan gereedschappen waarover een bepaalde ambachtsman beschikte. Hoe was de werkplaats ingericht? Welke houding namen men in ten opzichte van innovaties, zoals nieuwe energiebronnen en machines? Hoe kwam men aan de nodige grondstoffen? Hoe hield men zijn vakkennis bij? Droeg men speciale werkkleding? Welke instelling had men ten opzichte van rommel, stof, kou, honger, spierpijn en dergelijke? Lag de werkplaats aan huis? Welke rol speelden de andere gezinsleden (vrouwen en kinderen) in het bedrijf? Had men de werkplaats 'huiselijk' ingericht, bijvoorbeeld met afbeeldingen aan de muur, of overheerste de efficiënte zakelijkheid?<sup>21</sup>

Andere actuele thema's van Duitstalige volkskundigen zijn innovatieverloop en diffusieprocessen.<sup>22</sup> Met name boedelbeschrijvingen vormen in dit opzicht een bruikbare bron van informatie. Voor technische ontwikkelingen zijn ze tot nu toe nauwelijks gebruikt. Een van de nadelen die aan boedellijsten kunnen kleven is

bijvoorbeeld dat gereedschappen – in tegenstelling tot huisraad – doorgaans slechts summier worden genoemd, aangezien de inventarisator veelal niet over het specifieke ambachtsjargon beschikte. Vaak vallen ze zelfs geheel buiten beschouwing, aangezien ze lang niet altijd tot het gemeenschappelijk bezit van man en vrouw worden gerekend. Grotere, min of meer spijkervaste, stukken zoals werkbanken van timmerlieden werden vaak genoteerd. Niettemin is het mogelijk om door systematische vergelijking van inboedels van ambachtslieden uit dezelfde nijverheidssector iets te concluderen over de mate waarin ambachtslieden zijn geoutilleerd alsmede over de verspreiding van nieuwe en dure gereedschappen. Bepaalde werktuigen, zoals speciaal gesmede zagen, vormden een dermate kostbare investering dat ze als gemeenschappelijk bezit van meerdere, al dan niet familiaal verwante, collega-ambachtslieden worden aangemerkt.<sup>23</sup>

#### *Het cultuurgerichte onderzoeksperspectief*

Bij de bespreking van het sociaal-economische en technische onderzoeksperspectief zijn reeds verschillende aanzetten om de culturele dimensies meer nadrukkelijk te belichten, behandeld. Tot nu toe zijn vooral kwesties met betrekking tot de ambachtelijke *produktie* besproken. Naast productie verdienen echter ook *distributie* en *consumptie* structurele aandacht. In dit verband is het vooral H. Baudet geweest die in Nederland het belang van zogenaamde adoptieprocessen heeft onderstreept. Hoe werden industriële producten zoals ballpoint, fiets, radio, televisie, wasmachine, conservenblik en anticonceptiepil door consumenten toegeëigend? Deze zijn daarbij niet weerloos en passief overgeleverd aan producenten en distributeurs, maar geven op creatieve wijze vorm en betekenis aan het consumeren. Welbeschouwd is consumptie aldus tevens een vorm van productie.<sup>24</sup>

Ambachtslieden werkten in het begin van deze eeuw hoofdzakelijk op bestelling. Allerlei voorwerpen, of het nu meubels, landbouwwerktuigen of kookgerei betrof, werden doorgaans pas gemaakt wanneer de klant daartoe opdracht gaf. Specifieke wensen van bijvoorbeeld boeren die een aangepast ploegrister wilden, werden door de smid vertaald in een verantwoorde constructie. Bij de meubelmakers ontstond er in het begin van de twintigste eeuw een kentering in deze vertrouwelijke relatie met de klant/opdrachtgever toen de grote meubelmagazijnen in hun handelscatalogi allerlei modellen presenteerden van meubilair dat niet alleen modieus was maar bovendien een stuk goedkoper.

Zo is het ook de moeite waard om te onderzoeken op welke manier de ambachtsman de klanten aan zich probeerde te binden en of hij bijvoorbeeld adverteerde. Uit recent onderzoek is gebleken dat het taalgebruik, namelijk de afwisseling van dialect en landstaal, een serieuze strategie kon zijn om klanten op hun gemak te stellen. Bij een eerste kennismaking taxeerde de ambachtsman wat hij voor vlees in de kuip had en paste hij zijn taalgebruik doorgaans feilloos aan. Als bleek dat hij zich toch had vergist, dan werd snel omgeschakeld naar de taal die door de klant werd gehanteerd. Omgekeerd werd taal ook wel gebruikt om een zekere afstand te creëren ten opzichte van al te opdringerige vertegenwoordigers.<sup>25</sup>



Distributie kon behalve rechtstreeks in het verkeer tussen producent en consument, tevens plaatsvinden via tussenhandelaren. Verkopers van koperen huisraad trokken, vooral op het afgelegen platteland, langs de boerderijen en verkochten hun waren aan de deur. Deze vorm van distributie vormde, vooral in de zeventiende en achttiende eeuw, doorgaans een goed bestaansmiddel.<sup>26</sup> In de negentiende eeuw kreeg de leurder concurrentie in de vorm van betere transportmogelijkheden, waardoor het platteland werd ontsloten en de mobiliteit van clientèle én goederen toenam. Een reisje naar de stad werd toen gemakkelijker ondernomen om aldaar de huishoudelijke artikelen en gereedschappen op de markt aan te schaffen, waar een ruimere keuze was en de prijzen beter vergeleken konden worden. De consumenten distribueerden het materieel bezit overigens op hun beurt ook weer. Na het overlijden van de ouders werd de boedel gedeeld en veranderden de waardevolle voorwerpen van eigenaar. Via openbare verkopeningen, bijvoorbeeld bij faillissementen, waren boeren in de negentiende eeuw bijvoorbeeld in de gelegenheid om deftige kabinetten te verwerven. Tevens kwam menig voorwerp als begeerde loterijprijs in huis.<sup>27</sup>

De consumptieve aspecten van gebruiksvoorwerpen zijn met name via het recente boedelinventaris-onderzoek onder de aandacht gekomen.<sup>28</sup> De boedelbeschrijvingen geven tevens vaak indicaties voor de waardering van bepaalde voorwerpen. Zo devalueert de kist in de loop van de achttiende eeuw in geldelijke en symbolische waarde en wordt hij op zolder of in de stal geplaatst. Naar aanleiding van deze onderzoeken rijst de vraag op welke wijze de ambachtelijke producenten van het huisraad strategisch hebben ingespeeld op deze waardeveranderingen. De eenzijdige nadruk op het consumptie-aspect dient idealiter verbreed te worden tot een meer geïntegreerde analyse waarbij ook de productie- en distributie-zijde aan bod komen.

Voor de bestudering van de twintigste-eeuwse ambachtscultuur bestaan er goede mogelijkheden om historisch archiefonderzoek te combineren met etnologisch veldwerk. Het loont daarbij soms de moeite om één enkele werkplaats als uitgangspunt te nemen. Zo wordt hieronder het huishouden van een Zuidnederlandse koperslager belicht als productie- én consumptie-eenheid. Behalve het vervaardigen van goederen en het verlenen van diensten werd tevens in een winkel handel gedreven, waardoor ook de distributie-zijde aan bod komt. Vanuit een microperspectief blijkt het tevens mogelijk om een integratie te bereiken van sociaal-economische, technische en vooral etnologische aspecten van ambachtelijke cultuur. Door een dergelijk contextueel gericht onderzoek van een werkplaats kunnen we inzicht krijgen in de betekenis van ambachtscultuur in een bepaalde samenleving. Deze cultuur verandert echter al naar gelang van de maatschappelijke omstandigheden waarbinnen de ambachtelijke ondernemer op creatieve wijze strategisch opereert. De betekenis van het ambacht kan daarbij bijvoorbeeld uiteenlopen van een dagelijks beoefende kostwinning tot een hobby voor de vrije tijd of van een statisch museumobject tot een levende demonstratie op een 'oude-ambachtenmarkt'. Voorop staat hier evenwel steeds het ambacht als betekenisvolle culturele categorie.

## II Strategieën van een koperslagersfamilie te Heeze

In juni 1992 werd de werkplaats van koperslager Jan de Kievit uit Heeze, ongeveer tien kilometer ten zuidoosten van Eindhoven, aangekocht door het gemeentelijk museum 't Oude Slot te Veldhoven. Bij die gelegenheid werd de werkplaats nauwkeurig gedocumenteerd. Aangezien deze ambachtsman in april van dat jaar was overleden, waren we wat mondelinge documentatie betreft aangewezen op de kinderen en een oude huisvriendin van de familie.<sup>29</sup> Daar de periode tussen overlijden en overdracht relatief kort was had de familie nog nauwelijks iets opgeruimd, zodat de boekhouding van de koperslagerij – die voorbestemd was te eindigen in de allesverslindende papierversnipperaars – behouden kon worden. Werkplaatsuitrusting, boekhouding en veldwerkdokumentatie (bandopnamen, foto's, situatietekeningen) bevinden zich thans in het Veldhovense gemeentemuseum.<sup>30</sup> Ondanks het concrete aanbod van de zoon van een regionale collega-koperslager om de werkplaats over te nemen ten behoeve van 'oude-ambachtendemonstraties' op jaarmarkten en braderieën, gaf de familie er de voorkeur aan de werkplaats een museale bestemming te geven, dit conform de wens van de overledene. Hoewel de koperslagerij te uitgebreid is om permanent geëxposeerd te worden in het Veldhovense museum, is men erin geslaagd de zomertentoonstelling van 1993 aan dit ambacht, en meer specifiek aan de werkplaats uit Heeze, te wijden.

### *Het huis als materieel getuigenis van een familiegeschiedenis*

Jan de Kievit<sup>31</sup> werd op 12 augustus 1917 geboren als zoon van Adrianus de Kievit<sup>32</sup> en Jacoba Brands<sup>33</sup>. Jacoba was een boerendochter uit Heeze die haar man had leren kennen toen deze als dienstplichtig soldaat ten tijde van de eerste wereldoorlog was gemobiliseerd te Heeze. Adrianus was een telg van een schippersfamilie uit de omgeving van Breda en geboren op 27 april 1886 te Ginneken en Bavel. Nog tijdens de oorlog zijn Adrianus en Jacoba getrouwd en vestigden zij zich in het ouderlijk huis van de familie Brands aan de in de dorpskom gelegen Kapelstraat 21 te Heeze (afb. 1). In het begin van de jaren '20 zou Adrianus, met als roepnaam Janus, de langevelboerderij slopen en er een nieuw huis voor in de plaats zetten. De familie was blijkbaar in goeden doen, want de oude boerderij werd vervangen door een voor die tijd modern woonhuis met een met pannen gedekt mansardedak (een zogenaamde 'Franse kap') voorzien van winkelruimte en werkplaats.<sup>34</sup>

Adrianus en Jacoba hadden vijf kinderen. Behalve de oudste zoon en opvolger Jan, die in deze bijdrage centraal staat, waren dat Lambert, Anna, Jo en Mien. Lambert<sup>35</sup> was op 7 maart 1919 geboren en had zich in Amsterdam bekwaamd in het edelsmeedvak dat hij tot zijn vroege dood als gevolg van een verkeersongeluk op 26 april 1948 – de begrafenis was precies een jaar na zijn huwelijk – in Heeze als zelfstandig edelsmid uitoefende. Daartoe had hij de beschikking over een ruimte op de eerste verdieping aan de achterzijde van de koperslagerswerkplaats. In de enkele jaren dat hij als zelfstandig edelsmid gevestigd was, vervaardigde hij onder andere liturgische voorwerpen zoals een hostiedoos, bedieningsstel en kelk (bestemd voor een oom die missionaris was), alsmede profane gebruiksvoorwerpen zoals lepels, taartscheppen en servetringen. Zijn gereedschappen (specifieke ha-

mers, staken en drevels) werden na zijn dood gevoegd bij de koperslagersgereedschappen van vader Adrianus. Moeder Jacoba Brands was vier jaar eerder, op 24 februari 1944, gestorven. Kort na de dood van zijn zoon huwde de weduwnaar Adrianus met Petronella Graauwmans uit Teteringen bij Breda. Bij die gelegenheid trok hij zich terug uit het koperslagersvak maar hij bleef wel met zijn tweede vrouw in hetzelfde huis aan de Kapelstraat wonen.



Afb. 1. De Kapelstraat te Heeze met herberg De Zwaan en links daarvan de boerderij van de familie Brands. Prentbriefkaart uit omstreeks 1910.

Zoon Jan trouwde op 31-jarige leeftijd in december 1948<sup>36</sup>, een bewogen jaar in de familie De Kievit, met de negen jaar jongere Aldie van de Pas uit het Noordlimburgse Arcen.<sup>37</sup> Hij had haar in de oorlogsjaren leren kennen toen ze als hulp in de huishouding ging 'dienen' bij zijn tante Mien te Heeze, die een 'kleine' verwachtte.<sup>38</sup> Het echtpaar 'trouwde in', zoals dat heet, bij vader Adrianus en vestigde zich in het ouderlijk huis. Zij werden evenwel de hoofdbewoners: Janus en zijn vrouw vestigden zich in het linker gedeelte van het huis. Bij die gelegenheid werd het huis gesplitst in twee gedeelten. De linkerwoning kreeg daarbij een voordeur in de zijgevel met als adres Boslaan 1. De generaties wisselden elkaar in 1948 af en Jan nam toen ook het bedrijf van zijn vader over. Deze hielp tot op hoge leeftijd – hij werd 92 jaar oud en overleefde ook zijn tweede vrouw – incidenteel wel mee in het bedrijf van zijn zoon en bleef daarnaast het koperslagersvak als liefhebberij uitoefenen. Jan en Aldie kregen vijf dochters: Coby (1950), Netty (1953), Jannie (1954), Berti (1957) en Jet (1958).

STAMBOOM FAMILIE DE KIEVIT TE HEEZE

**Adrianus (Janus) de Kievit**

(Ginneken en Bavel 27-4-1886 – 11-5-1978 ziekenhuis Geldrop)  
koperslager

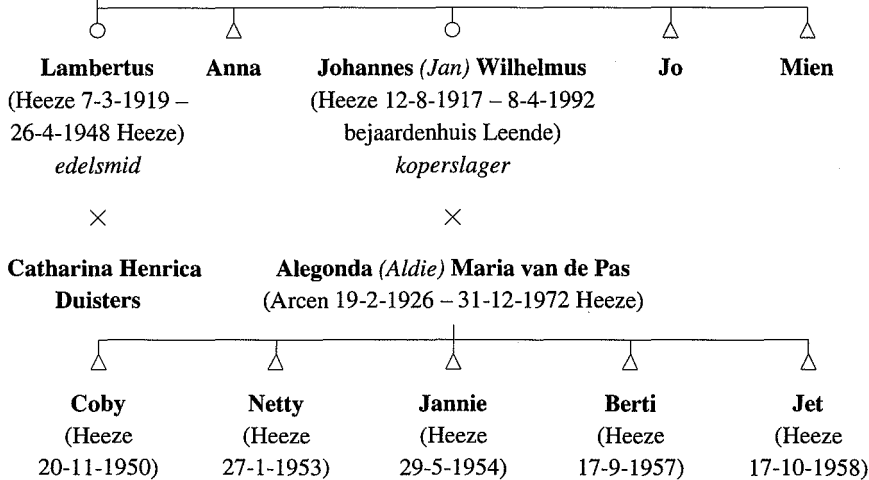
×

**1) Jacoba Maria Brands**

(Heeze 18-12-1884 – 24-2-1944 Heeze)

**2) Petronella Dymphina Graauwmans**

(Teteringen 22-4-1884 – 6-7-1969 Heeze)  
(uit dit huwelijk geen kinderen)

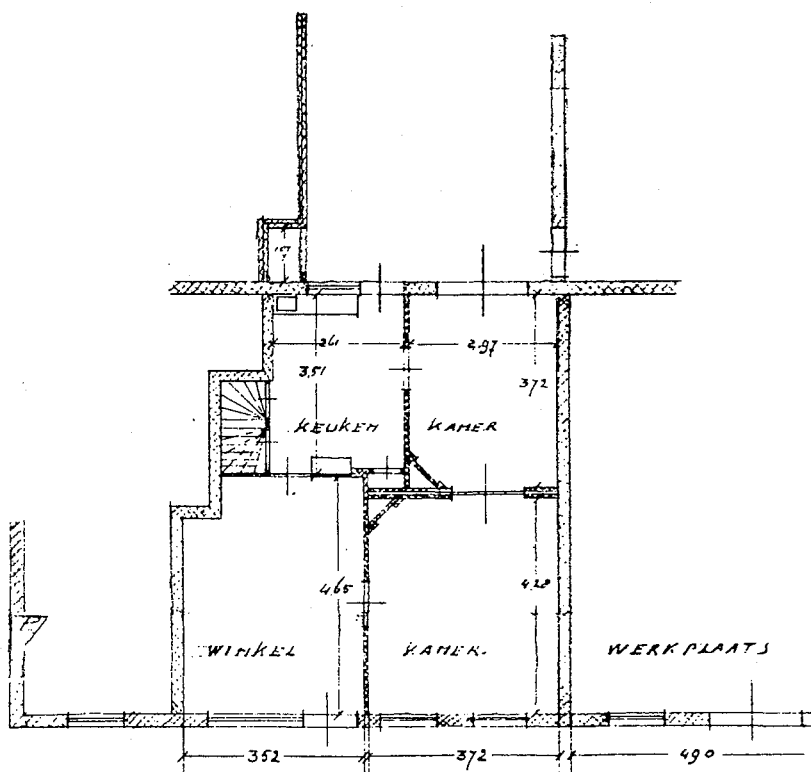


○ man  
△ vrouw

Het woonhuis annex winkel en werkplaats van de familie De Kievit-van de Pas aan de Kapelstraat 21 te Heeze bestond omstreeks 1950 uit een voor- en achterkamer (respectievelijk 3.72x4.28 m. en 3.72x2.97 m.) alsmede een keuken (2.61x3.51 m.) die achter de winkel (3.52x4.65 m.) was gelegen (zie afb. 2). De voorkamer had twee smalle vensters, de winkel was voorzien van een breed etalageraam. Het woonhuis werd betreden via de winkel. De winkeldeur diende dus tevens als voordeur. Het huis kende geen gang, wel was er een vaste trap naar de zolder die via de keuken betreden kon worden. Het woon-winkelhuis was voorzien van een met pannen bedekte mansardekap met drie dakkapellen. De linker dakkapel hoorde bij de woning van vader Adrianus, de twee rechter dakkapellen verschaften licht op de



BEST. VOORGEVEL



BEST. BEGANE GROND

Afb. 2. Plattegrond en vooraanzicht van het woon-winkelhuis van de familie De Kievit aan de Kapelstraat 21 te Heeze. Situatie van vóór de verbouwing in 1959.

zoldervliering en de slaapkamer aan de voorzijde. Aan de achterzijde was voorts een slaapkamer die licht kreeg via een venster in de topgevel.

De werkplaats (4.90x8.00 m.) bevond zich rechts van het woon-winkelhuis en had aan de straatzijde een plat dak en aan de achterzijde een verdieping waar Lambert tot aan zijn dood in 1948 zijn edelsmeed-atelier had gevestigd. De werkruimte op de begane grond kon vanaf de straat betreden worden via twee brede deuren waarvan de bovenste helften waren voorzien van ruiten om een optimale lichttoetreding te verkrijgen in de winterdag. Ook aan de achterzijde van de werkplaats bevonden zich dubbele openslaande en van glas voorziene deuren die uitkwamen op een overdekte ruimte, die we als illegaal bouwsel niet op de officiële bouwtekeningen terugvinden. Bij goed weer stonden de deuren aan de voorzijde van de werkplaats, uit oogpunt van ventilatie en bereikbaarheid, open. Op de stoep voor het huis was een laag en eenvoudig ijzeren hekwerk aangebracht. De aldus afgebakende ruimte werd gebruikt om in de open lucht aan grote werkstukken te kunnen werken, of om materiaal te laden en te lossen. Naast de brede werkplaatsdeuren bevond zich nog een smal venster. Boven de deuren was tegen de voorgevel een langwerpige witte plaat bevestigd met daarop in grote zwarte letters 'KOPERSLAGERIJ'.

De werkplaats was vast tegen het pand van de bureu aangebouwd. Dit buurpand was de bekende dorpsheberg 'De Zwaan' met een karakteristieke topgevel, voorzien van sierlijke voluten en bekroond met een tympaantje. Aan de voorzijde van de herberg bevond zich een karakteristieke veranda met terras. De koperslagerij was aldus gelegen op een centraal punt in het dorp, naast de dorpsheberg en tegenover het Nederlands-Hervormde kerkje, en de bedrijvigheid van de werkplaats behoorde min of meer tot het openbare domein. Het linkergedeelte, waar Adrianus tot zijn dood in 1978 heeft gewoond, was daarentegen van de straat en het woon-winkelhuis gescheiden door een grote beukenhaag. Het houtwerk van dit huisgedeelte was ook afwijkend geschilderd en tussen beide woningen bestonden geen deuren: men moest dus buitenom bij elkaar op bezoek.

In het najaar van 1959, toen de vijf kinderen in leeftijd varieerden van negen tot één jaar, werd het woongedeelte van het huis ingrijpend verbouwd. De twee smalle ramen in de woonkamer aan de voorzijde op de begane grond werden vervangen door een groot raam, zoals dat ook in het winkelgedeelte aanwezig was. Om toch een onderscheid tussen het etalagevenster en het huiskamer-raam aan te brengen voorzagen men dat laatste van een verticale roedenverdeling met drie vensters waarvoor vitrage hing. De bovenlichten van beide brede vensters, alsmede van de voordeur, waren met glas-en-lood in een ruitvormig patroon uitgevoerd. Voorts werd de voor het gezin te klein geworden keuken vergroot door de achterkamer erbij te betrekken. De woonkeuken werd hierdoor twee keer zo groot terwijl er nog genoeg ruimte overbleef om een aparte gang aan te leggen. Voortaan hoefde men niet meer via de keuken naar de bovenverdieping, maar kon men door een deur in keuken of winkel de gang met het trappenhuis bereiken. Aan de achterzijde van het huis werd voorts een ruime wasplaats of bijkeuken (2.50x4.43 m.) aangebouwd, voorzien van een plat dak dat als balkon dienst deed. Dit balkon kon via een deur in de slaapkamer van de ouders betreden worden.



Afb. 3. Vooraanzicht van het woon-winkelhuis met werkplaats van de familie De Kievit aan de Kapelstraat 21 / Boslaan 1 te Heeze. Situatie omstreeks 1980.

Bij deze verbouwing werden op de eerste verdieping tevens twee extra kamers voor de kinderen afgescheiden die op deze wijze de beschikking hadden over drie slaapkamers, twee grote en een kleine. Aangezien de vijf kinderen allen van hetzelfde geslacht waren was het, vanuit een oogpunt van toenmalige zedelijkheid, geen enkel probleem om met meerdere kinderen, al naar gelang van leeftijd, op één kamer te slapen. Deze wijzigingen in de vertrekkenindeling van het huis hadden tot gevolg dat de schoorsteen, die aanvankelijk midden in het huis stond, naar de rechter zijgevel (dus tussen woonhuis en werkplaats) werd verplaatst. Aan winkel en werkplaats, verreweg de grootste ruimten van het huis, werd bij de verbouwing niets gewijzigd.

Dat dergelijke woon-winkelhuizen als praktische 'gebruiksvoorwerpen' werden beschouwd, die naar behoefte ingrijpend aangepast konden worden, wordt met deze ambachtswoning treffend geïllustreerd. Dit gebouw, in het begin van de jaren '20 opgetrokken op de fundamenteën van een oude langgevelboerderij, werd in 1948 opgesplitst in twee woningen. Vader Adrianus trok zich met zijn tweede vrouw terug in wat we tegenwoordig een 'aanleunwoning' zouden noemen, terwijl zoon Jan een gezin stichtte in de hoofdwoning annex winkel en werkplaats. In 1959 werd de woning, overigens zonder opvallende uiterlijke wijzigingen te ondergaan, ingrijpend aangepast aan de specifieke behoeften van de familie.

Na het herseninfarct dat Jan de Kievit in 1966 trof en aan de linkerkant verlamde, bleef de bestaande constellatie van woonhuis, winkel en werkplaats tot aan



Afb. 4. Jan de Kievit drijft een koperen bak op een lange tas in zijn werkplaats.  
Heeze, circa 1985.



zijn overlijden nagenoeg ongewijzigd gehandhaafd. Hoewel hij dankzij veel wilskracht revalideerde, kon hij zijn beroep nooit meer zo intensief uitoefenen als voordien. Daarbij kwam dat Jan linkshandig was en alle werkzaamheden opnieuw rechts moest aanleren. Tot zijn spijt had Jan geen mannelijke nakomelingen of schoonzoonen die het bedrijf wilden overnemen, zodat grote investeringen sindsdien achterwege bleven. De winkel werd in het begin van de jaren '80 definitief opgedoekt en, voorzien van vitrage, als opslagruimte benut. Hier, en vooral ook in de woonkamer, had Jan zijn koperslagerswerkstukken uitgestald: niet zoals zijn vader dat vroeger in de winkel ter verkoop had gedaan, maar als een particuliere toonkamer van zijn ambachtelijk kunnen.

Toen Jan de Kievit oud en versleten was, is hij niet, zoals zijn vader, in de aanleunwoning gaan wonen. Die werd namelijk na de dood van Adrianus in 1978 bewoond door diens kleindochter, een nichtje van de familie De Kievit-van de Pas. In november 1991 verhuisde Jan de Kievit naar het bejaardenhuis te Leende, waar hij enkele maanden later stierf. Bij de uitvaartmis in de grote (katholieke) kerk van Heeze werden de koperen kandelaars, die zijn ouders bij hun 25-jarig huwelijksfeest aan de kerk hadden geschonken en die Jan nog enige jaren voor zijn dood had opgeknapt, als symbool van het ambachtelijk vakmanschap aan weerszijden van de kist gezet. Het huis aan de Kapelstraat 21 is in 1992 door de kinderen verkocht aan derden die het inmiddels hebben verbouwd tot een woning met inpandige garage (de vroegere werkplaats). Hierbij is het grote huiskamerraam vervangen door twee smalle kozijnen, zodat het buitenaanzicht weer is teruggebracht tot de oorspronkelijke toestand zoals die vóór de verbouwing van 1959 bestond.

#### *Strategieën van bedrijfsvoering*

Jan de Kievit had het ambacht van koperslager voornamelijk thuis, in het bedrijf van zijn vader, geleerd. Daarnaast had hij de ambachtsschool in Eindhoven gevolgd, waar hij zich had toegelegd op metaalbewerking. Toen hij als jongeman van school kwam, ging hij niet thuis in het bedrijf werken, maar deed hij jarenlang in loondienst werkervaring op bij enkele metaalverwerkende bedrijven in Eindhoven.<sup>39</sup> In de avonduren hielp hij in de werkplaats van zijn vader te Heeze. Daar leerde hij de klassieke kneepjes van het koperslagersvak zoals het drijven van karakteristieke traditionele modellen ketels ('appelketels', 'peerketels', 'zakmoren'<sup>40</sup>) en andere gebruiksvoorwerpen. Tevens volgde hij, vooral in de beginjaren van zijn huwelijk omstreeks 1950, enige tijd aanvullende lessen op de avondschool om zijn warenkennis uit te breiden en te actualiseren. Daar verdiepte hij zich in handboeken die hij zelf aanschafte, zoals het *Handboek voor het waterleidingvak*, *Vaktekenen voor loodgieters* van Breur, *Materialenkennis voor loodgieters en fitters* van Mulder en Boes en *Dakbedekkingen, constructieleer voor loodgieters* van dezelfde auteurs.<sup>41</sup> Tevens nam hij kennis van de 'vuurwet', de 'Overeenkomst met de groothandel in sanitaire artikelen' van de Nederlandse Katholieke Bond van werkgevers in het loodgieters-, fitters- en sanitair installatiebedrijf alsmede van de statuten en het huishoudelijk reglement van laatstgenoemde bond, waarbij hij zich had aangesloten toen hij was geslaagd 'voor de examens tot het verkrijgen van diploma's als

bewijs van bekwaamheid als gasfitter, waterfitter en loodgieter'. In de boekenkast van Jan de Kievit stonden voorts enkele catalogi van leveranciers van metalenwaren (grondstoffen), gereedschappen, kachels, emailleerwerk en sanitair.<sup>42</sup> Uit zijn ambachtsschooltijd dateerden voorts nog het instructieboek van Hallie, *De auto-geenlasscher in de praktijk* en een viertalig technisch zakwoordenboek (Nederlands-Duits-Engels-Frans).<sup>43</sup>

Het is op het eerste gezicht opmerkelijk dat we bij iemand die zich zijn leven lang 'koperslager' noemde, geen enkel handboek over dit ambacht aantreffen. Het is bij nader inzien echter duidelijk dat Jan dit vak op school nooit onderwezen had gekregen, zodat zijn ambachtelijke vaardigheid in het koperslagersvak geheel in de huiselijke kring, onder toeziend oog van vader, was ontwikkeld. Deze leertijd thuis is voor zoon Jan van grote invloed geweest op zijn functioneren als ambachtsman.

Nu was de ouderlijke koperslagerij omstreeks 1930 in feite reeds een relatief verouderd bedrijf, dat vader Adrianus, naar het zich laat aanzien, met enige moeite wist te rekken tot aan zijn pensionering in 1948. Het huishoudelijk koperwerk zoals olielampen, potten, ketels en pannen was in de eerste decennia van de twintigste eeuw langzaam maar zeker vervangen door meer moderne materialen zoals het fabrieksmatig geproduceerde email huisraad.<sup>44</sup> Het koperwerk dat nog werd gebruikt in de huishoudens, zoals kleine koffiepotten en kolenkitten, was in toenemende mate afkomstig uit fabrieken waar het koper niet meer met de hand werd gedreven, getrokken, gezwaluwstaart, gefelst en gesoldeerd maar op draaibanken werd 'geforceerd'. Met deze techniek, waarbij een koperen of messing plaat op een draaibank met behulp van mallen en gepolijste 'forceerijzers' in de gewenste vorm werd gedrukt, kon goedkoop en snel geproduceerd worden.<sup>45</sup> Als we bedenken dat een koperslager ongeveer een week (vijftig à zestig uren) werkte op een waterketel ('appelketel') en gemiddeld twee dagen (vijftien à twintig uren) nodig had voor een ketel met deksel ('marmiet')<sup>46</sup>, dan wordt duidelijk dat de produkten van de traditionele koperslager in de loop van de twintigste eeuw, vergeleken met het fabrieksmatig vervaardigde huisraad, bijzonder kostbaar waren geworden. Daarbij kwam dat het geëmailleerde, en later het aluminium kookgerief, weliswaar minder duurzaam maar veel lichter en praktischer in gebruik was.

Karakteristiek voor de uitoefening van het koperslagersambacht werd in de twintigste eeuw dan ook het reparatiewerk, niet alleen van het oude koperwerk, maar ook van de nieuwe geëmailleerde fabrieksprodukten. Adrianus was echter niet geheel afhankelijk van de koperen huishoudelijke artikelen. Tot in de jaren '30 verwierf hij een aanzienlijk deel van zijn inkomsten met het installeren van koperen waterpompen. Deze pompen, die werden geplaatst in de keuken van het woonhuis of op de voorstal van boerderijen, waren aangesloten op de oude, meestal afgedichte waterput op het erf. De zuigers van de pompen vereisten tevens veel gespecialiseerd onderhoud.<sup>47</sup> De modernisering van het boerenbedrijf bracht in deze jaren van het interbellum ook de nodige werkzaamheden voor de koperslager met zich mee, zoals het vervaardigen en plaatsen van koperen en zinken waterbakken voor het vee.

Van het klassieke koperslagerswerk alleen kon vader Janus zijn gezin niet meer onderhouden. Werd het huishoudelijke koperwerk voornamelijk op bestelling ge-

maakt, gaandeweg ging vader Adrianus de Kievit meer en meer als detailhandelaar goederen distribueren in zijn winkel. Zo verkocht hij rijwielen en konden via handescatalogi allerlei goederen zoals houten wasmachines, al dan niet met elektromotor, geleverd worden. Dat vader De Kievit een ondernemende ambachtsman was, blijkt wel uit het gegeven dat hij als een der eersten in het dorp Heeze een benzinepomp voor zijn huis installeerde. Zijn 'overlevingsstrategie' als koperslager bestond aldus voornamelijk uit het verleggen van activiteiten in de richting van het vervaardigen en installeren van waterpompen en het exploiteren van een winkel met benzinepomp. Helaas is de oude boekhouding van Janus niet bewaard gebleven, zodat we nauwelijks of geen inzicht hebben in de financiële aspecten (omzet, investeringen, winst) van zijn bedrijfsvoering.



Afb. 5. Het woon-winkelhuis met benzinepomp aan de Kapelstraat 21 te Heeze omstreeks 1935.

Dit is gelukkig anders gesteld met het bedrijf van zijn zoon. We kunnen stellen dat Jan de Kievit in 1948 in feite een betrekkelijk verouderd, en op de lange termijn bezien, ten dode opgeschreven bedrijf overnam van zijn vader. De koperslagerij genereerde te weinig inkomsten, de bloeitijd van de oude pompenmakerij was met de komst van de waterleiding, ook in het agrarische buitengebied, een aflopende zaak en het aantal eigenaren van automobielen of motoren te Heeze was te gering in de jaren '50 om een benzinepomp als kernactiviteit te exploiteren. Jan legde zich dan ook toe op het installeren van gas- en waterleidingen alsmede sanitair. Het vak

van installateur had hij immers geleerd op school en hij beschikte, zeker na het volgen van de aanvullende avondcursussen, over de vereiste diploma's en vergunningen. In de loop van de jaren '50, en vooral in de jaren '60, voltrokken zich in de huishoudens grote veranderingen op het gebied van wooncomfort en persoonlijke hygiëne. De kolenkachels werden langzaam maar zeker vervangen door moderne gashaarden, in plaats van de waterpomp met zwengel kwamen er praktische kranen voor koud en warm water, de oude toiletten op het erf werden ingeruild voor comfortabele inpandig waterclosets. Geheel nieuw in de meeste huishoudens was de luxe van een douche of, veel minder algemeen, een ligbad. Jan leverde en installeerde deze goederen op bestelling ('het bij de mensen thuis gaan stellen', zoals dat heette). Naast het aanleggen van deze installaties in bestaande huizen en boerderijen werkte Jan de Kievit vaak nauw samen met aannemers en voorzag hij de nieuwbouw van de gewenste inrichtingen.

Het koperslagerswerk, dat Jan incidenteel nog verrichtte in de jaren '50, bestond nagenoeg uitsluitend uit onderhouds- en reparatiewerk van pompen die zijn vader destijds had geïnstalleerd. Zo repareerde hij op oudejaarsdag 1951 bij de weduwe Maas een pomp voor f1,35. Dit herstelwerk was weliswaar geen kernactiviteit, maar leverde wel degelijk aanvullende inkomsten van belang op, zoals rekeningen uit 1953 van bijvoorbeeld f71,05 ("pomp rep." bij F. van Eert te Leende) en f33,20 ("Pomp rep. en bak vernieuwen met koperen vertinde bak" bij Keijzers te Heeze). Behalve het installeren van sanitair en het repareren van pompen legde Jan zich vanaf het begin toe op de loodgieterij, waarbij vooral het vervaardigen en aanleggen van dakgoten in de wederopbouwjaren na de oorlog een goede kostwinning opleverde. Daarnaast werden de dagelijkse werkzaamheden sterk bepaald door kleine onderhoudsklusjes, zoals het ontstoppen van afvoeren van keukenaanrechten en wastafels alsmede het repareren van goten.

De werkdag van Jan de Kievit begon 's ochtends, niet al te vroeg, met het grote werk buitenshuis, zoals het hangen van goten en het installeren van leidingen en sanitair. Het dagelijkse eerste werk diende om "de mensen vooruit te helpen", zoals een der kinderen het uitdrukte. 's Middags kwam hij, als hij niet te ver van huis moest werken, wat doorgaans niet het geval was, thuis warm eten. In de namiddag hervatte hij het ochtendwerk of deed hij klein reparatie- en onderhoudswerk bij de mensen thuis, die 's ochtends of de dag ervoor met een verzoek waren langsgekomen of hadden gebeld. Om zijn gereedschappen en materialen te kunnen vervoeren beschikte hij aanvankelijk over een handkar; voor het kleine (reparatie)werk had hij een kleine gereedschapsbak die in de hand of op de schouder werd gedragen. Moest hij in het buitengebied zijn, dan pakte hij de fiets, of later zijn motor waar achterop een gereedschapskistje was gemonteerd. In het begin van de jaren zestig schafte hij zijn eerste kleine auto aan ("een Morriske") waarvan de achterbank was gedemonteerd. Later werd dit autootje vervangen door een ruimer Volkswagenbusje waar 's zondags in de laadruimte een houten bank werd geschroefd om met vrouw en kinderen op stap te kunnen gaan. De vrije tijd op zondag werd destijds immers steeds meer buitenshuis doorgebracht.

Jan de Kievit maakte lange werkdagen. Na het avondeten in de vorm van een broodmaaltijd ('het koffiedrinken') verdween hij in de werkplaats om het werk van de volgende dag voor te bereiden. Dan werden bijvoorbeeld de goten gemaakt of het binnengekomen klein huisraad gerepareerd. Hij werkte dan niet zelden tot een of twee uur, soms wel tot half drie, in de nacht. Hij was een avondmens, die overdag met plezier de tijd nam om met klanten, collega's en buurtbewoners te praten, hij stond immers bekend als een "gezellige buurter". Zo kwam het dat hij vaak 's avonds "zijn tijd moest inhalen". Alhoewel de werkplaats voor de kinderen verboden terrein was vanwege het smidsvuur en de gevaarlijke stoffen die er bewaard werden zoals soldeerwater, moesten vooral de oudere dochters evenals moeder Aldie regelmatig 's avonds assisteren. Vooral bij het snijden van lange zinkplaten en het 'kralen' van dakgoten waren de vrouwenhanden welkome hulpkrachten. Zo heeft Jannie als meisje bij het klinken van grote ketels en bakken vaak geholpen om het werkstuk van binnenuit te dragen. Als kind kon zij immers ook grote werkstukken kruipen om te zorgen dat de staak – een smal, langgerekt aambeeldje – telkens precies onder de klinknagel bleef staan. "Ik hoor het nog denderen", zegt ze zo'n dertig jaar later. Al had Jan tot zijn spijt geen zonen, de dochters moesten bij kleine karweitjes evengoed meehelpen wanneer dat zo uitkwam.

De vrouw van Jan, Aldie van de Pas, legde zich vanaf 1948 vooral toe op het uitbouwen en exploiteren van de winkel. Deze was immers aan huis gevestigd en goed te combineren met de zorg voor huishouden en kinderen. Tussen de bedrijven door nam zij ook bestellingen aan en noteerde zij de adressen waar reparatiewerk verricht moest worden. De winkel, waarmee haar schoonvader Janus was begonnen, werd behalve van fietsen, kachels en fornuizen nu ook voorzien van sanitair in de vorm van kranen, wastafels en (kinder)badkuipen zodat potentiële klanten niet uitsluitend waren aangewezen op de modellenboeken en catalogi van fabrikanten. Ook de kleinere huishoudelijke, niet zelf geproduceerde, artikelen werden in het assortiment opgenomen. De ironie wil dat dit voornamelijk concurrerende geëmailleerde goederen betrof, zoals potten, pannen, vergieten, voorraadbussen en keukenrekjes. In de jaren '60 werden in de winkel aan de Kapelstraat ook plastic gebruiksvoorwerpen verkocht die het inmiddels ouderwets geworden email huisraad in snel tempo vervingen. Dit materiaal werd ingekocht bij de firma Tiger Plastics te Geldrop.

De winkelruimte bleef evenwel beperkt en werd in de loop der jaren niet uitgebreid, zodat de handel meer als een ondersteunende nevenactiviteit beschouwd moet worden. Het aantal inwoners van Heeze<sup>48</sup>, was daartoe waarschijnlijk te beperkt. Nadat Aldie in 1972 op 46-jarige leeftijd was overleden, werd in de winkel geen energie meer gestoken: Jan handhaafde alleen het te installeren sanitair in de wat verstofte winkel die uiteindelijk in het begin van de jaren '80 werd opgedoekt. Door het vroege overlijden van zijn vrouw, waarmee de eigenlijke winkelactiviteit verdween, heeft men niet optimaal geprofiteerd van de snelle bevolkingsgroei en toegenomen koopkracht van de Heezenaren.

Jan was een goede vakman, zo vertelden zijn kinderen, maar voor geldzaken had hij geen belangstelling. De administratie en financiële boekhouding moest moeder

Aldie in de avonduren bijhouden. Nauwgezet noteerde ze in grote kasboeken de inkomsten en uitgaven. Met name de openstaande schulden, waarvan er vele telkens naar de volgende pagina's van het kasboek getransporteerd werden, hadden haar aandacht. Jan de Kievit voelde zich ongemakkelijk en opgelaten als hij bij de mensen, voor wie hij diensten had verricht, geld moest vragen. Het meeste werk gebeurde dan ook op rekening, waarbij Jan de prijs bepaalde en zijn echtgenote achteraf zorg droeg voor de inning. In de avonduren schreef Aldie de rekeningen op formulieren met als briefhoofd: "J.W. DE KIEVIT *Koperslagerij* HEEZE / Aanleg van Stoom-, Gas-, Waterleidingen en Sanitair – Huishoudartikelen". Voorzien van deze rekeningen en een kwitantieboekje ging ze 's avonds op de fiets bij de mensen langs. Jan was dan meestal nog druk bezig in de werkplaats zodat een vriendin uit de buurt dan op de kinderen paste.<sup>49</sup> Aldie wist precies wanneer de mensen geld gebeurd hadden en haar incasso-rondes waren dan ook bijzonder effectief. Had een boer bijvoorbeeld een kalf verkocht en stond er nog een rekening open, dan was moeder De Kievit er als de kippen bij om de contanten te innen. Lang niet alle dorpsbewoners beschikten in de jaren '50 en '60 immers over een geregeld maandsalaris, zodat in de bedrijfsvoering met een zekere vanzelfsprekendheid rekening gehouden werd met de onregelmatige inkomsten van de clientèle. Ook kwam het wel voor dat mensen rekeningen in termijnen op afbetaling voldeden, door bijvoorbeeld elke week een rijksdaalder af te dragen.<sup>50</sup>

Om een beeld te geven van wat er aan geld omging in bedrijf en huishouden van de familie De Kievit-van de Pas, bespreken we de balans met winst- en verliesrekening over het boekjaar 1962. Het bedrijf ('koperslager en loodgieter' staat er op het boekhoudrapport) was toen op het hoogtepunt: Jan was destijds 45 jaar oud en nog niet getroffen door invaliditeit en zijn 36-jarige vrouw Aldie exploiteerde de winkel optimaal. De netto omzet dat jaar bedroeg f50.097,51 met een netto winst van f11.669,02. Het te vorderen geld van debiteuren bedroeg per 31 december 1962 f13.518,00 en was met f6.765,53 gedaald ten opzichte van het jaar ervoor. Anderzijds beschikte de firma De Kievit over een indrukwekkende lijst van crediteuren, waaronder we vele leveranciers van metaalwaren<sup>51</sup>, gereedschappen<sup>52</sup> en huishoudelijke artikelen<sup>53</sup> aantreffen, met een totaalbedrag van f14.166,27. De voorraad winkelgoederen en grondstoffen werd per 31 december 1962 gewaardeerd op f5.570,00 terwijl de inkomsten uit handel en verleende diensten in totaal f45.272,50 bedroegen.<sup>54</sup> Een van de belangrijkste onkostenposten vormde de auto (f3.671,00), aan reclame en kantoorbehoeften gaf De Kievit slechts respectievelijk f20,00 en f8,02 uit. Ook de particuliere uitgaven zijn nauwkeurig gespecificeerd. Deze bedroegen in 1962, inclusief verzekeringen en premies, in totaal f9.748,72. Daarvan was het grootste deel, namelijk f6.302,85, besteed aan de huishouding (voornamelijk voeding en kleding). Daarnaast gaf men bijvoorbeeld f33,35 uit aan bloemen, was men voor f8,55 geabonneerd op tijdschriften en spendeerde men f212,50 aan bijdragen en bijzondere giften, bijvoorbeeld ten behoeve van priesterkleding.

Door strategisch in te spelen op de gewijzigde omstandigheden in samenleving en huishouden kon Jan de Kievit de betrekkelijk ouderwetse koperslagerij van zijn vader omvormen tot een voor die tijd modern installatie- en winkelbedrijf. De oude

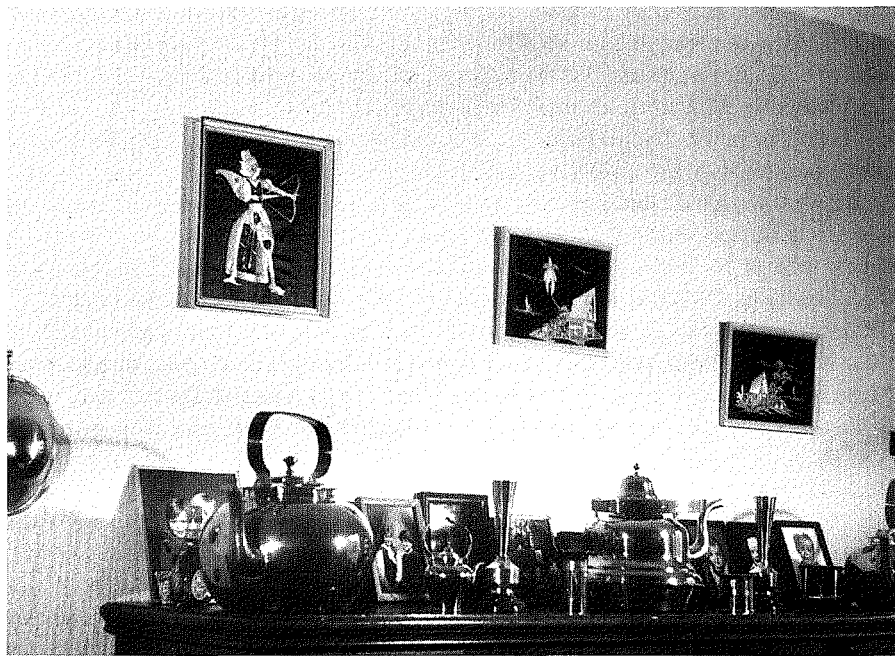
kernactiviteit, namelijk de vervaardiging van koperen gebruiksvoorwerpen, verduwen in economische zin volledig naar de achtergrond. Komen we in de jaren '50 nog reparaties van koperen gebruiksvoorwerpen en pompen tegen, vanaf de jaren '60 zien we de koperslagersnijverheid in de boekhouding en kasboeken alleen nog maar als briefhoofd op de rekeningen terugkomen: bij de gespecificeerde inkomsten staat niets dat duidt op een ambachtelijke koperslagerij.<sup>55</sup> Jan oriënteerde zich op de groeiemarkt van gas, water en sanitair, terwijl zijn vrouw de concurrenten van het traditionele koperwerk, namelijk het emaille en plastic huisraad, in de winkel verkocht.

Er waren in Zuidoost-Brabant destijds meerdere koperslagers die zich nolens volens toelegden op het loodgieters- en installatiebedrijf, zoals de koperslagerij van de familie Van Dijk te Leende. Had vader Jan van Dijk, die in het begin van de jaren '80 op ruim negentigjarige leeftijd overleed, net als Adrianus de Kievit de koperslagerij min of meer kunnen handhaven, zijn zoon Frans werd loodgieter en is pas na zijn pensionering uit liefhebberij begonnen met het koperslagersambacht dat hij nu demonstreert op markten en braderieën. De Van Dijks kwamen veel over de vloer bij Adrianus en Jan de Kievit en tussen beide families bestond een vriendschappelijke collegialiteit, die evenwel geen huwelijksverwantschap tot gevolg had. Er waren in de regio echter ook koperslagers die zich niet op het loodgieters- en installatiewerk toelegden, maar daarentegen het winkelgedeelte uitbouwden tot een bazaar met zeer uiteenlopende huishoudelijke artikelen. Dit was bijvoorbeeld het geval met de familie Van de Weijdevan in Son, ten noorden van Eindhoven, waarbij (groot)vader de werkplaats aanhield voor kleine koper- en tinreparaties.<sup>56</sup>

### III Identiteit en musealisering van het ambacht

Met het installatie-vak dat hij op school en via cursussen had geleerd kon Jan de Kievit zijn leven lang goed de kost verdienen. Waarom bleef hij zichzelf op zijn briefpapier en uithangbord boven de werkplaats zo nadrukkelijk 'koperslager' noemen, terwijl de economische realiteit in feite geheel anders was? Blijkbaar was zijn status en identiteit als ambachtsman nauw verbonden met de, toch vrij korte, familietraditie in de koperslagerij. Het 'edele handwerk' bleef voor Jan de Kievit de norm der dingen: hij gebruikte wel machines maar vond dat een goed ambachtsman alles ook nog met de hand moest kunnen. Om die reden was hij een lastig leermeester voor jongens die, vers van de ambachtsschool, in zijn bedrijf werkervaring wilden opdoen. Jan ergerde zich aan het vaak slordige en ongeïnspireerde werk van zijn knechtjes zodat hij op een goed moment geen loopjongens meer in dienst heeft genomen: het kostte hem veel energie en het vereiste hoogstwaarschijnlijk ook een andere bedrijfsvoering met meer afgebakende werktijden.

De ambachtelijke sfeer van de werkplaats, waarbij de koperslagerij van Adrianus volledig geconserveerd was, hield hij nadrukkelijk in stand. Het was zijn *refugium* in een veranderende wereld waarin voor ambachtelijk handwerk, vergeleken met 'vroeger', nauwelijks nog waardering bestond, laat staan dat er de kost voor een huishouden met zeven personen mee verdiend kon worden. Zijn ongenoe-gen over werk van slechte kwaliteit dat collega's of concurrenten afleverden, stak



Afb. 6 & 7. Interieuroptnamen van de woonkamer van Jan de Kievit te Heeze, omstreeks 1988.



hij niet onder stoelen of banken. "Werk is ondeugdelijk en waardeloos", zo noemde hij op een rekening uit 1964 (ten bedrage van f44,00 voor arbeidsloon van 8 uur à f5,50) van de firma Doeze en Zonen, die om de hoek in Heeze een pannendeckersbedrijf hadden en tevens mastiek- en zinkwerk verzorgden.

Toen Jan in 1982 van zijn AOW kon gaan genieten, trok hij zich geheel terug in de werkplaats waar hij het oude ambacht, zoals hij dat van zijn vader had geleerd, weer ter hand nam. Het oude smidsvuur brandde weer en de vele hamers en drevels herkregen hun glans door het intensieve gebruik. Groot was dan ook de schok toen er in 1985, als gevolg van kortsluiting, een felle brand uitbrak in de oude werkplaats waarbij veel werd vernietigd. Zo vielen de oude houten mallen en werktekeningen van de koperen ketels aan de vlammen ten prooi, verbrandden de door het vele gebruik prachtig gepolijste hamerstelen en werden vele smeedijzeren gereedschappen in de hitte van het vuur onherstelbaar vervormd. Dit incident, waarbij het woonhuis overigens vrij bleef van brandschade, heeft hem diep getroffen. Met de brand was immers ook een deel van zijn status en identiteit in rook opgegaan. Na enige tijd 'diep in de put' te hebben gezeten, besloot Jan de Kievit echter om de werkplaats weer geheel in de oorspronkelijke staat terug te brengen. De hamers werden weer voorzien van nieuwe stelen, verloren gegane werktuigen werden bijgemaakt of bij speciaalzaken aangeschaft. Was zijn huiskamer, met de vele koperen ketels op het dressoir en de pomp bij de haard tegen de muur<sup>57</sup>, als het ware een toonkamer van zijn ambachtelijk kunnen, de nieuwe werkplaats was een smaakvol aangeklede ruimte met indrukwekkende rijen hamers en tangen alsmede wandrekken met alle mogelijke typen aambeelden, speerhaken, staken, doorns, leesten en tassen.<sup>58</sup> Daartussen hing, heel prominent, een zinken plaat met daarop in zwarte verf geschilderd:

GEREEDSCHAPPEN UITLENEN  
DAAR HEB IK VAN GELEERD  
DAAROM IS HET NU VOORTAAN  
AFGELOPEN!!

De werkplaats moest behouden blijven, het gereedschap mocht niet zoek raken en verdwijnen. Jan de Kievit had in zijn werkplaats en woning de voortschrijdende tijd, zo goed en kwaad als dat ging, geneutraliseerd. Het was zijn particuliere, gemusealiseerde ambachtswereld die hem oriëntatiepunten en houvast bood.<sup>59</sup> Zijn status en identiteit was immers onlosmakelijk verbonden met het koperslager-zijn, ook al had hij daarmee de kost niet kunnen verdienen. In dit licht moeten we ook zijn wens zien om de werkplaats in z'n geheel te behouden en een museale bestemming te geven. Zijn werkplaats is echter niet zozeer door de aanwezige werktuigen, maar veeleer door de specifieke biografische en maatschappelijke context van cultuurhistorisch belang.

Heeze veranderde omstreeks 1965 sterk van karakter: van een traditioneel boerendorp dat als 'parel van Brabant' geliefd was bij kunstenaars<sup>60</sup>, transformeerde de gemeente tot een typische forenzenplaats waar gegoede stedelingen uit Eindhoven, werkzaam bij fabrieken van Philips en Daf, alsmede medisch specialisten van regionale ziekenhuizen zich vestigden. Bij het 'grote publiek' zou dit plaatsje

vooral bekend worden door de vanaf 1958 jaarlijks op de eerste zondag van september georganiseerde 'Brabantse dag'. Het plan voor deze folkloristische optocht, waarbij het oude boerenleven van vroeger voor één dag herleefde, was ontstaan in café De Zwaan naast de koperslagerij. Vooral vanaf 1962, toen de organisatie werd ondergebracht bij een afzonderlijke stichting, zou de optocht uitgroeien tot een meerdaags evenement met als hoogtepunt de cultuurhistorische optocht die van heinde en verre wordt bijgewoond door tienduizenden bezoekers.<sup>61</sup> We kunnen Jan de Kievit wellicht beschouwen als een 'unzeitgemäßer Zeitgenosse' die in zijn werkplaats Vader Tijd probeerde te pareren en jaarlijks de folkloristische stoet van de Brabantse Dag, waarin 'the world we have lost' voor één dag publiekelijk en uitbundig mag herleven, aan zijn deur voorbij zag trekken.



Afb. 8. Jan de Kievit bij zijn werktuigen in de na de brand herstelde werkplaats te Heeze, omstreeks 1988.

Uit de hier gepresenteerde casus van koperslager Jan de Kievit te Heeze spreekt het belang van contextueel documenteren van (informele) gemusealiseerde en (officiële) museale objecten. Zonder dergelijke achtergrondinformatie zijn de voorwerpen weinigzeggende relictten uit een recent (ambachts)verleden die, gesteld dat de context op tijd en adequaat wordt vastgelegd, echter een belangrijke bron van informatie kunnen vormen voor de geschiedenis van de twintigste-eeuwse materiële cultuur. Het gaat daarbij echter, paradoxaal genoeg, niet om de voorwerpen, maar om de rol die ze speelden én spelen in het gedrag van mensen. Konden de sociaal-economische aspecten van de ondernemersstrategieën van dit huishouden voornamelijk worden onderzocht aan de hand van de overgeleverde boekhouding, ge-

vens over de technische en culturele elementen werden slechts na intensief veldwerk verkregen door respectievelijk ter plekke optekeningen te maken van de werkplaats *in situ* en via de methode van mondelinge documentatie. Door het ondervragen van de specifieke familiale en sociale omgeving kon belangrijke actuele en retrospectieve informatie ingewonnen worden over gedragsrepertoire en belevingswereld van de ambachtsman en zijn huishouden.

Op deze wijze worden in de lotgevallen van een bepaalde ambachtsfamilie niet alleen uiteenlopende, doch nauw verwante, onderzoeksperspectieven op het gebied van de materiële cultuur gecombineerd, maar kunnen ook veelal los van elkaar beschouwde thematische elementen, zoals productie, distributie en consumptie worden geïntegreerd tot een samenhangend en betekenisvol beeld.

## Summary

---

### *Craft and household in transformation. The strategies of a twentieth-century coppersmith in the Southern Netherlands: case study and methodological survey*

The first part of this contribution consists of a methodological examination of some recent approaches in studying artisan life and work, with special attention to socio-economical, technical and cultural features. An appeal is made to integrate these perspectives, with emphasis on craftsmanship as a cultural category. What did it mean to be an artisan in twentieth-century Dutch society? Within this ethnological framework it is crucial to interrelate dynamic issues of production, distribution and consumption of material culture.

In the second part of the article this approach is illustrated by a concrete example, like the well-documented workshop of the coppersmith family De Kievit in the village of Heeze near Eindhoven (Northern Brabant). By operating strategically in changing circumstances, father (1886-1978) and son (1917-1992) De Kievit successfully managed to earn a living for their families. When copper or brass utensils went out of fashion, the handicraft entrepreneur reoriented his activities, for example by installing gas and water supplies; meanwhile the female partner ran a shop in domestic commodities. What she sold, ironically, were the new challengers of the traditional copper and brassware, such as enamel ware and, in the sixties, plastic household goods.

The son continued to call himself a 'coppersmith' on bills and outdoor sign, but if we take a closer look at his book-keeping, it becomes clear that he in fact earned his living as a plumber. The coppersmithing work faded away in the fifties to minor repair jobs, a major characteristic of disappearing trades. When the son retired in the early eighties, much energy was devoted to maintaining the ancestral workshop. In this 'musealized' working place he could counter to some extent the economic reality which marginalized his original craft and blurred his identity as an artisan. His ultimate wish to transfer the workshop to a regional museum after his death signifies the desire of this 'asynchronous contemporary' to neutralize time.

1. Het veldwerk werd door de auteurs verricht in juni en september 1992. Renate van de Weijer verzorgde het methodologische deel, de casusstudie is uitgewerkt door Gerard Rooijackers.
2. A.J. Bernet Kempers, 'Arbeits- und Geräteforschung in den Niederlanden', in: Wilhelm Hansen (ed.), *Arbeit und Gerät in volkskundlicher Dokumentation. Tagungsbericht der Kommission für Arbeits- und Geräteforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, Schleswig 5.-8. April 1967* (Münster 1969) 95-101, aldaar 95.
3. K.H. Kaufhold, 'Umfang und Gliederung des deutschen Handwerks um 1800', in: W. Abel (ed.), *Handwerksgeschichte in neuer Sicht* (Göttingen 1978) 27-63, aldaar 28.
4. Wilfried Reininghaus, 'Zur jüngeren Geschichte des Handwerks in Westfalen und Lippe. Fragen, Quellen, Ergebnisse', *Westfälische Forschungen* 39 (1989) 504-519, aldaar 504-505.
5. In de *Internationale Volkskundliche Bibliografie* over de jaren 1987-1988 wordt bijvoorbeeld onder de rubriek metaalnijverheid geen enkele titel met betrekking tot kopernijverheid of -bewerking vermeld.
6. Leo Noordegraaf, 'Arbeid en arbeidsmarkt in historiografisch perspectief', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1987) 357-373. Vgl. ook de Britse onderzoekstraditie met als belangrijkste vertegenwoordiger Patrick Joyce met werken als: *Work, society and politics: the culture of the factory in later Victorian England* (Hassocks 1980); Idem (ed.), *The historical meanings of work* (Cambridge 1987).
7. F.J.M. van Puijbroek, *Onder de voet gelopen. Het ontstaan en verdwijnen van een kleinnijverheid in Nederland na 1800, de Brabantse klompenmakerij* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 16; Tilburg 1969).
8. Gitta Böth, 'Arbeitsplätze – ein Beispiel', in: Gitta Böth & Uwe Beckmann, *Hobelknecht und Späne. Arbeitsplatz: Schreinerei* (Westfälisches Freilichtmuseum Hagen 1991) 11-23.
9. Een uitzondering vormt bijvoorbeeld het gedegen artikel van B. Dubbe, 'Het Amsterdamse geelgietersambacht in de 17de eeuw, enige meesters', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 13 [gewijd aan Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst] (1981) 137-154.
10. Vgl. Frank Göttmann, 'Der Kupferschmied und Kupferhammerschmied', in: Reinhold Reith (ed.), *Lexikon des alten Handwerks* (München 1990) 139-144.
11. Gitta Böth, 'Arbeitsplätze – ein Beispiel'; H.G. Fokkens, *Het wagenmakersbedrijf in Friesland* (Arnhem 1967) 36; Chris Glass, 'Reparierendes Handwerk', in: *Flick-Werk. Reparieren und Umnutzen in der Alltagskultur*. Begleitheft zur Ausstellung im Württembergischen Landesmuseum Stuttgart vom 15. Oktober bis 15. Dezember 1983 (Stuttgart 1983) 35-42.
12. Marie-Luise Hopf-Droste, 'Ländliche Anschreibebücher und Tagebücher in Nordwestdeutschland', *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 26/27 (1981/82) 248-257; R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker (ed.), *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam 1993).
13. H.W. Lintsen & M.S.C. Bakker, 'Meel', in: H.W. Lintsen e.a. (ed.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1992-) deel I, 71-103, aldaar 86; F. Lenger, 'Zur Sozialgeschichte des Rheinischen Stadthandwerks im neunzehnten Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 52 (1988) 171-189, aldaar 182; M. Sonenscher, 'Work and wages in Paris in the eighteenth century', in: M. Berg, P. Hudson & M. Sonenscher (ed.), *Manufacture in town and country before the factory* (Cambridge 1983) 147-172, aldaar 167-168; M. Sonenscher, *Work and wages: natural law, politics and the eighteenth-century French trades* (Cambridge 1989). Met dank aan Marc Jacobs voor de referenties van Sonenscher en Joyce (noot 6).
14. Gitta Böth, 'Fotodokumentation', in: Böth & Beckmann, *Hobelknecht und Späne*, 53-61, aldaar 58; Uwe Beckmann & Gitta Böth, 'Von Geräten, Werkzeugen und Maschinen', in: *ibidem*, 107-121, aldaar 119; J.A. Pellegrino van Stuyvenberg, 'Elektrotechniek en veiligheid tijdens de industrialisatie', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 4 (1987) 173-189; E.J.G. van Royen, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicosevraagstuk in de jaren dertig', *ibidem*, 210-227; J.M. Bos, 'Houtzagen', in: P. Nijhof (ed.), *Monumenten van bedrijf en techniek. Industriële archeologie in Nederland* (Zutphen 1978) 89-107.
15. C.A. Davids, 'De technische ontwikkeling van Nederland in de vroeg-moderne tijd. Literatuur, problemen en hypothesen', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 8 (1991) 9-37.
16. W.J. Wolff & H.W. Lintsen, 'Inleiding en verantwoording', in: Lintsen e.a. (ed.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland I*, 13-19, aldaar 13-14.

17. D. van Lente e.a., 'Techniek en modernisering', in: *ibidem* I, 19-39, aldaar 20-23.
18. Frank Lang, *Franz Boos, 1890-1975, Schreinermeister. Dokumentation der Hinterlassenschaft eines unzeitgemäßen Zeitgenossen* (Tübingen 1989).
19. A. Schuurman, 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 104 (1991) 532-547. Vgl. bijvoorbeeld ook Michael Owen Jones, *The hand made object and its maker* (Berkeley enz. 1975) over een ambachtelijke maker van schommelstoelen in Zuidoost-Kentucky die in de jaren '60 en '70 van de twintigste eeuw kiest voor het traditioneel vervaardigen van dito meubels als moderne ondernemersstrategie.
20. Michael Simon en Peter Theißen, 'Probleme volkskundlicher Untersuchungen beim heutigen Handwerk. Bericht über ein Symposium in Münster', *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 37 (1992) 190-193.
21. Hinrich Siuts, *Bäuerliche und handwerkliche Arbeitsgeräte in Westfalen. Die alten Geräte der Landwirtschaft und des Landhandwerks 1890-1930* (Schriften der Volkskundlichen Kommission für Westfalen, 26; Münster 1982). Zie bijvoorbeeld de rapporten over ambachtelijke bedrijven samengesteld door J.M. Bos, H. Noorlander en H.A. van 't Hull voor het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem; Böhth & Beckmann, *Hobelknecht und Späne*; Martin Scharfe, 'Wandbilder in Arbeiterwohnungen. Zum Problem der Verbürgerlichung', *Zeitschrift für Volkskunde* 77 (1981) 17-36; R.B. van de Weijer, 'De transformatie van hout. Cultuur en techniek in Zuidnederland', in: Ch. de Mooij & R. van de Weijer (ed.), *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur, ca. 1700-1900* (Zwolle 1991) 111-127.
22. Bijvoorbeeld G. Wiegelmann, 'Innovationszentren in der ländlichen Sachkultur Mitteleuropas', in: D. Harmening e.a. (ed.), *Volkskultur und Geschichte. Festgabe für Josef Dünninger zum 65. Geburtstag* (Berlijn 1970) 120-136; Idem, 'Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500', *Zeitschrift für Volkskunde* 72 (1976) 177-200; Dieter Kramer, 'Innovationen im Kulturprozess. Aktuelle Überlegungen zu einem alten Thema', *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 46 (1992) 339-353.
23. Van de Weijer, 'De transformatie van hout', 122.
24. H. Baudet, *Een vertrouwde wereld. 100 Jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986) 147-148; Idem, 'Mensen en dingen. Inleiding tot een historisch onderzoek van consumentengedrag', in: P.A.M. Geurts & F.A.M. Messing (ed.), *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* (2 dln., Den Haag 1979) II, 189-212. Vgl. ook Michel de Certeau, *The practice of everyday life* (Berkeley enz. 1984)
25. Jürgen Macha, "... muß man einfach flexibel sein." Zur Rolle der Sprache im Handwerk', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 52 (1988) 190-209.
26. Vgl. bijvoorbeeld W.H.Th. Knippenberg (ed.), *De Teuten. Buitengaanders van de Kempen* (Kultuurhistorische verkenningen in de Kempen, 5; Eindhoven 1974).
27. Vgl. Reinier Baarsen, *De Amsterdamse meubelloterijen en de geschiedenis van de meubelmakerij in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Amsterdam 1992); Anneke Huisman & Johan Koppenol, *Daer compt de Lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726* (Hilversum 1991).
28. Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987); Anton Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1990). Zie voorts het themanummer van *Volkskundig Bulletin* 9 (1983) nr. 1 over boedelbeschrijvingen. Vgl. ook het 'Rapenburg-project' waarvan een overzicht wordt gegeven door W. Fock, 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen', in: P. Klep e.a. (ed.), *Wonen in het verleden* (Amsterdam 1987) 189-206.
29. Gesproken werd met mw. J. Joppen-de Kievit, mw. C. van Ansem-de Kievit, mw. N. Ras-de Kievit, mw. J. Boskeljon-de Kievit en mw. T. Boerekamp. Zonder hun bereidwillig verstrekte informatie was dit artikel niet geschreven.
30. Gemeentelijk Museum 't Oude Slot, Hemelrijken 6, 5502 HM Veldhoven (N.-Br.).
31. Johannes Wilhelmus (Jan) de Kievit (\* Heeze 12-8-1917, † bejaardenhuis Leende 8-4-1992).
32. Adrianus (Janus) de Kievit (\* Ginneken en Bavel 27-4-1886, † ziekenhuis Geldrop 11-5-1978)
33. Jacoba Maria (Koba) Brands (\* Heeze 18-12-1884, † Heeze 24-2-1944).
34. Kadastrale aanduiding: Gemeente Heeze, Sectie F, Nr. 3032.
35. Lambertus (Bert) de Kievit (\* Heeze 7-3-1919, † Heeze 26-4-1948).

36. Burgerlijke stand Heeze, huwelijksaangifte 21 december 1948 van Johannes W. de Kievit, oud 31 jaar, koperslager te Heeze en Aldegonda M. van de Pas, zonder beroep te Arcen.
37. Alegonda Maria (Aldie) van de Pas (\* Arcen 19-2-1926, † Heeze 31-12-1972).
38. Het verhuren van dochters als dienstmeid, het zogenaamde dienen, was destijds algemeen gebruik in Oostbrabantse en Noordlimburgse boerenfamilies. Vanaf ongeveer vijftienjarige leeftijd gingen de meisjes, met hun hebben en houden verpakt in een 'meidenkist', bij (boeren)families in de streek – maar niet te dicht bij huis – tegen een kleine vergoeding in geld en/of natura (bijvoorbeeld een nieuwe jurk of 'kleed') alsmede kost en inwoning helpen in huishouden en bedrijf.
39. Jan werkte bij de firma's Mandigers en Volker te Eindhoven.
40. 'Appelketels' zijn bolvormige koperen waterketels met als karakteristiek element een scharnierend klepje op de tuit, dat als het water kookt gaat kleppen ('appèl geven'). De 'peerketel' is een kleine messing koffieketel met een sierlijk peervormig lichaam en een geprofileerd deksel. Een 'zakmoor' kon zowel in koper als messing uitgevoerd zijn en bestond uit een sierlijk golvend bovenstuk met tuit en hengel en een cilindrisch, zakvormig onderstuk, dat precies in de ring van kachel of plattebuis paste en aldus rechtstreeks door het vuur werd verwarmd. Zowel de appel- als de zakketels waren vanwege de langdurige aanraking met open vuur aan de onderzijde vaak zwart geblakerd en werden daarom ook wel 'moor' genoemd. Zie: J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog* (4 dln., Beerzel 1974) I, 14; II, 417-516; I. van Canneyt & A. Verschaeve, *Vlaams koper en brons. Een vergelijkende studie van Vlaams ambachtelijk koper en brons uit privé-verzamelingen* (Brugge 1983) 80-99; A.P.E. Ruempol & A.G.A. van Dongen, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen 1150-1800* (cat. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam 1991) 230, 297; C. van der Heijden & G. Rooijackers, *Kempische boeren en Vlaamse vissers. Kunstenaars en volkscultuur omstreeks 1885: Victor de Buck en Joseph Gindra* (Eindhoven 1993) 75-77.
41. *Handboek voor het waterleidingvak* (Den Haag: Moorman's periodieke pers N.V., 1940); J. Breur, *Vaktekenen voor loodgieters* (Nijmegen: N.V. Uitgeversmij De Gelderlander, 1955); J. Mulder & H. Boes, *Dakbedekkingen. Constructievoor loodgieters* (Haarlem: Technische Uitgeverij H. Stam, 1946); J. Mulder & H. Boes, *Materialenkennis voor loodgieters en fitters ten dienste van het Nijverheids-onderwijs* (Haarlem-Antwerpen-Batavia: Technische Uitgeverij H. Stam, 1948).
42. *Het MCB Boek* [grondstoffencatalogus] (Eindhoven: Metaalcompagnie Brabant N.V., 1951); *Ge-reedschappen voor metaal- en houtbewerking, catalogus N° G1* (Groningen-Nijmegen-Arnhem: Vihamij, 1957); [Verkoopcatalogus van huishoudelijke artikelen] (Breda: N.V. IJzergieterijen en emailleerfabrieken 'De Etna', 1953); *Sanitaire inrichtingen* [verkoopcatalogus] (Nijmegen: Gebrs. Van Campen, 1954).
43. A. Hallie, *De autogeenlasscher in de praktijk* (Amsterdam: N.V. Uitgevers-maatschappij voorheen Van Mantgen & De Does, 1934); J.M.A. Grauss, A. Albrechts, G.H. Schaap, *Viertalig technisch zak-woordenboek Nederlands-Duits-Engels-Frans* (Amsterdam: De Technische Boekhandel H. Stam, 1935).
44. B. ten Kate-von Eicken, *Keukengerei rond 1900. Antiek en curiositeiten uit grootmoeders tijd* (Helmond 1980); Idem, *Email für Haushalt und Küche* (Weil der Stadt z.j. [ca. 1985]).
45. Zie voor deze technieken J.A. Dekkers, *Koperslaan, 'n oud ambacht* (Hapert 1985) en P.H. Vos, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, deel II, afl. 6: *Metaalbewerking* (Assen-Maastricht 1992).
46. Vriendelijke mededeling van koperslagers P.F. van Dijk te Someren en J. Nelissen te Gemert, 12 september 1993.
47. Zie bijvoorbeeld Vos, *Woordenboek*, II, 2148-2159 (pompesmid: koperslager / loodgieter).
48. Per 1 januari 1948 telde Heeze 4.143 inwoners (*Reisboek voor Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1948) 435-436). In 1990 bedroeg het aantal inwoners 9.216 op een oppervlakte van 3.892 ha. (*Brabantse almanak* 2 (Gaanderen 1990) 87).
49. Mw. Tiny Boerekamp (\* Heeze, 2 augustus 1925). Zij was onze belangrijkste informant voor de bedrijfsvoering. Na de dood van Aldie fungeerde zij min of meer als een tweede moeder voor de kinderen.
50. Kasboeken over de jaren 1952-1969.
51. Bijvoorbeeld de Technische Unie N.V. te Amsterdam met vorderingen ten bedrage van f4.581,06 en de N.V. Van Alphen te Venlo met vorderingen van in totaal f3.157,10.
52. Bijvoorbeeld de Bergsche Werktuigenhandel te Zaltbommel met een vordering van f100,00.
53. Bijvoorbeeld de N.V. Galvano te Eindhoven met vorderingen ten bedrage van f1.908,22 en de N.V. Plastic Varia te Geldrop met een nog te betalen rekening van f7,25. Aardig detail is dat Jan de Kievit van de 'N.V. Tijgerplastic', behorende tot hetzelfde concern als de hiervoor genoemde fabrikant

van kunststoffen, een bedrag van f932,32 tegoed had voor de installatie van leidingen en sanitair in de fabriek die, ook wat betreft reparaties (kapot plastic werd immers weggegooid), het definitieve einde zou betekenen van zijn eigenlijke koperslagerij.

54. De inkomsten uit verkoop van goederen en verrichte diensten bedroegen volgens het kasboek f11.804,10, volgens de giro-afschriften f16.184,51 en volgens de afschriften van de Boerenleenbank f11.713,89.

55. Jan de Kievit maakte alleen voor eigen huishoudelijk gebruik soms nog koperen gebruiksvoorwerpen, zoals de zware bedkruiken die waren gemaakt van dichtgelaste granaathulzen. Het water bleef daarin zo lang warm, dat de kinderen er zich de volgende ochtend nog mee konden wassen.

56. H. van de Weijdeven, bazaar (met koper- en tinreparatie), gevestigd in de Nieuwstraat 19 te Son.

57. Het koperwerk werd elke twee weken gepoetst. De kinderen en kleinkinderen mochten er niet met blote vingers aankomen om oxidatieplekken te voorkomen. In huis stonden voorts vele gebruiksvoorwerpen en snuisterijen die waren gemaakt van in allerlei vormen gedreven messing granaathulzen uit de tweede wereldoorlog. Ook had hij diverse gebruiksvoorwerpen gemaakt waarin zilveren muntjes waren verwerkt. Deze muntjes hield hij in voorraad om met het zilver koper te kunnen lassen.

58. Voor de verschillende gereedschappen en hun benamingen zie: Vos, *Woordenboek*, II, 1826-1859.

59. Zie voor het proces van musealisering: W. Zacharias (ed.), *Zeitphänomen Musealisierung. Das Verschwinden der Gegenwart und die Konstruktion der Erinnerung* (Essen 1990) en voor een Nederlandse toepassing: P. Post, 'Het verleden in het spel? Volksreligieuze rituelen tussen cultus en cultuur', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 7 (1991) 79-124.

60. In de jaren 1890-1940 woonden en werkten vele kunstenaars in Heeze met hotel-pension Barendsma aan de Kapelstraat (een vaste klant van fa. De Kievit) als trefpunt. Vanwege deze kunstenaars, die Heeze om zijn ongerepte eenvoud waardeerden, werd het dorp ook wel 'het Laren van Noord-Brabant' genoemd. Vgl. Y. Caris, 'De Brabantse dag te Heeze', in: J. Boissevain (ed.), *Feestelijke vernieuwing in Nederland?* (Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut, 3; Amsterdam 1991), 41-59; P. Thoben, 'Brabant, een 'paradijs' voor schilders van het boerenleven', in: '... onbedorven schilderachtige toestanden ...'. *Het boereninterieur in de Nederlandse schilderkunst in de 19de en 20ste eeuw* (cat. tent. Enschede-Hilversum-Eindhoven 1991), 25-34. Zie ook '... toch wilde ik in Heeze werken' (cat. tent. Gemeentemuseum Helmond 1985).

61. In 1985 werd het evenement bijgewoond door zo'n 40.000 bezoekers. Aan de optocht met een traject van circa twee kilometer deden in totaal ongeveer 1500 mensen mee; Caris, 'De Brabantse dag te Heeze', 45.